

DOSSIER

FIGUERES DINS LA HISTÒRIA DE CATALUNYA

Figueres i la guerra civil, 1936-1939

Per Marciano Cárdbaba^(*)

Resum

El localisme fou una de les característiques més destacades de la revolució de 1936. A Figueres, la proclamació de la república el 1931 encoratjà el relleu generacional en les files dels republicans federals, però una part de la nova generació, influïda pel marxisme, va optar pels canvis socials i en aliança, amb els anarcosindicalistes, protagonitzaren aquella efímera revolució. Quan els desastres i les penúries inherents a tota guerra acabaren per instal·lar-se a la ciutat, ja havia estat escombrada del mapa. Durant tot l'any 1938, els bombardeigs i les contínues lleves ompliren de desassossec la vida quotidiana de la població.

Abstract

Localism was one of the salient features of the 1936 revolution. In Figueres, the proclamation of the republic in 1931 encouraged a generational change in the ranks of federal republicans. But part of the new generation, influenced by Marxism, opted for social change and in alliance with the anarcho-sindicalist performed that ephemeral revolution. When disasters and hardships inherent in every war ended settling in the city, it already had been wiped off the map. Throughout the year 1938, the bombings and continuous drafts troubled the daily life of the population.

Paraules clau

Catalunya, Figueres, 1936-1939, revolució, guerra civil

Keywords

Catalonia, Figueres, 1936-1939, revolution, civil war

Recepció: 1/04/2013 • Acceptació: 26/06/2013.

* Doctor en Història.

DOI: 10.2436/20.8010.01.125

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 44 (2013)
Marciano Cárdbaba

Malgrat ser la capital d'una comarca essencialment agrícola, la ciutat de Figueres, amb uns 15.000 habitants, era, el 1936, una petita ciutat mercantil i de serveis, amb un important pol d'atracció: el mercat setmanal, que cada dijous s'escampava per les places cèntriques i omplia la ciutat de gent de la comarca. Comptava també amb una àmplia i diversificada indústria, assentada sobre petites empreses i tallers familiars.

Aquesta estructural industrial, i la majoritària adscripció de la burgesia figuerenca al republicanisme federal nacionalista, facilitava el control social dels assalariats, raó per la qual la ciutat no havia destacat mai per les seves lluites obreres, tot i que no havien mancat les reivindicacions dels treballadors i alguna vaga general de caràcter local. Pel que fa a les eleccions de febrer de 1936, uns tres mil cinc-cents figuerencs van votar el Front d'Esquerres, dos mil el Front d'Ordre, i uns dos mil cinc-cents s'abstingueren.

EL COP D'ESTAT

El 19 de juliol, els caps i oficials del batalló de muntanya Chiclana, que concentrava les forces militars assentades al castell de Sant Ferran, optaren per declarar l'estat de guerra en una reunió que tingué lloc poc després de les sis del matí.⁽¹⁾ Ho feren, més que per ideologia, per estratègia, després d'analitzar la situació a Girona, presa pels colpistes, i Barcelona, amb militars a la plaça de Catalunya en aquells moments. Era l'opció que més els afavoria personalment. Una hora després, sota el comandament del capità Lluís Jubert, una secció del batalló baixà a la Rambla, instal·là metralladores encarades als carrers principals i proclamà el ban. La tropa restà formada a la plaça d'armes del Castell per si calia intervenir. No va ser necessari, perquè la gent féu vida normal anant a missa, a la platja o a dinar amb la família. Tan sols alguns joves, de les Joventuts Llibertàries (JJLL), arrencaren alguna còpia del ban. Pel contrari, una quinzena de joves pujà al Castell al llarg del matí per a posar-se al servei dels militars. Foren enviats a casa.

Quan a quarts de quatre de la tarda baixà un destacament militar a la ciutat, per a "col·laborar" en el manteniment de l'ordre, sí que hi hagué algunes protestes ciutadanes i amenaces mútues, que es resolgueren amb la retirada del destacament. La situació havia canviat força, perquè, a Barcelona, des de les nou del matí, el nombre de sindicalistes que combatien

1. Una descripció detallada del cop, basada en fonts orals, a J.M. BERNILS MACH, *La guerra civil a Figueres*, Figueres, Ed. l'Empordà, 1986.

els militars no deixà d'augmentar. Tot portant la iniciativa i coordinats pels comitès de defensa de la Confederació Nacional del Treball (CNT), cap a les quatre de la tarda estaven a punt de derrotar els militars. L'enginyer Jaume Miravittles ha deixat escrit que ningú no sabia d'on havien sortit els 20.000 homes armats que aparegueren aquella tarda a la ciutat comtal. Procedien dels barris obrers i dels suburbis de la ciutat.

A Figueres, després de la retirada del destacament, un grup nombrós es manifestà davant l'Ajuntament, i l'alcalde en funcions i el secretari de la corporació pujaren al Castell. Tan sols aconseguiren que s'ordenés la retirada dels homes de Jubert a la caserna de carrabiners, però fou el senyal perquè s'aixequessin les primeres barricades a la ciutat. Militants del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) i sindicalistes de la CNT es feren amb les primeres armes, aconseguides de vigilants, serenos, armeries, militars retirats i civils que en tenien. No faltaren les escopetes. Al final de la tarda, fent servir els taxis de la ciutat, militants significatius dels sindicats es desplaçaren per la comarca, parant als pobles i arribant fins a Lladó, Portbou i Torroella de Montgrí.

Al dia següent, dilluns, la vaga general fou total, s'aixecaren més barricades, es formaren petits grups de joves, armats amb les armes aconseguides, i assaltaren la Catequística, el centre catòlic de la ciutat. Antoni Orts repartí algunes armes entre els militants de la CNT i encarregà a Miquel Peronella, entregant-li una pistola, la custòdia del local del sindicat.

Cap a les sis de la tarda, una petita delegació de caps i oficials militars baixà a Figueres per acatar públicament la república. L'acte, que Deulofeu intentà explicar des del balcó de l'ajuntament, es convertí en una protesta popular, incitada pels actius militants del POUM, on es demanaren armes i no faltaren els insults a l'alcalde en funcions. El compàs d'espera es mantingué durant tot el dimarts, però es trencà cap a mitjanit, amb l'arribada d'alguns cotxes amb milicians armats procedents de Barcelona. Pretenien armar el poble i assaltar el castell.

El dimecres, dia 22, mentre una representació de milicians, regidors i Puig Pujades negociaven a mig matí amb el tinent coronel Monasterio, la població pressionava concentrada davant el Castell. Acordaren l'entrega d'algunes armes i la sortida dels soldats del recinte militar. Com que el cap militar no volia entregar-los dins del Castell, un autobús pujà a recollir un centenar de fusells i els portà a la Catequística, reconvertida en Casa del Poble. Els militars, considerats partidaris del cop d'estat, foren detinguts al matí del dia següent, després de l'arribada d'un coronel de la Guàrdia Civil de Barcelona, i empresonats a Girona.

EL COMITÈ

El primer intent formal d'estructurar un comitè antifeixista sembla que tingué lloc al capvespre del dia 20,⁽²⁾ amb l'arribada a Figueres d'alguns milicians procedents de Vic, Olot i Ripoll. Dos militants del POUM, Joan Carreras Salleras i Pere Bellostas Vilanova, i dos de la CNT, Antoni Orts Elié i Josep Viusà Camps, foren els principals protagonistes d'aquest intent, que no es concretà fins al dia següent amb l'entrada en el comitè de Joan Sabà Jou, Joaquim Clos Reig i Josep Colom Artigas, tres homes que militarien al Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Un altre home del POUM i Jaume Buxeda Rita, un jornaler de la CNT, completarien aquest comitè paritari del qual no està documentada la seva constitució formal. Si es portà a terme, no durà gaire amb aquests membres, perquè els tres representants de la CNT l'abandonaren i Clos fou substituït per Andreu Maureta.

Amb la detenció dels militars i el consegüent control del Castell pel comitè, optaren per constituir un comitè de guerra. Antoni Orts passà a aquest comitè en representació de la CNT. Dels canvis que implicà aquesta divisió en dos òrgans diferents i de les posteriors seccions d'assistència social, atur obrer, treball, proveïments, escola nova unificada, circulació i transports, deriva el ball de noms al voltant del comitè, del qual tenim diferents versions i no gaire coincidents. Fossin uns o altres els membres d'ambdós, el dia 25, amb la ciutat controlada, acorden establir la jornada laboral de 40 hores setmanals, una pujada de sou del 15%, un salari mínim de 7 pessetes, una gratificació de 4 pessetes diàries per a cada soldat del castell i la fi de la vaga general. També es van comprometre a pagar 45 pessetes per la setmana de mobilització a tots els treballadors que necessitessin els diners i els demanessin. Ho van fer 170.

El 8 d'agost tingué lloc, a Figueres, la primera reunió de comitès antifeixistes de la comarca. En el de Figueres hi eren Sabà, Colom i Maureta pel PSUC; Carreras i Bellostas pel POUM, i Anselm Pinardell –de la Federació Anarquista Ibèrica– i Isidoro Estrada –secretari de les JJLL– per la CNT.⁽³⁾ Acordaren estructurar-se en comitès subcomarcals, coordinar les seves actuacions sobre l'estructura econòmica i la detenció o el control dels contraris al procés revolucionari, que en algunes casos foren assassinats.

2. L'enrenou al voltant dels components del comitè poden seguir-lo a J.M. BERNILS, *Op. cit.*, p. 245; a A. LORENZO i E. LLORENÇ, *Memòria perduda*, Girona, Curbet, 2011, p. 57-58; i a P. GARCIA, *Rescatar la memòria per a no repetir*, p. 115 (ACAE).

3. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà (ACAE), Fons municipal de Figueres (FMF), *Correspondència 1936-37*, sig. top. 989.

Al dia següent, tot i que convocat pels partits i sindicats partidaris del procés revolucionari, el comitè portà a terme un acte d'informació pública al teatre Jardí. Puig Pujades participà també en aquest acte presidit per Estrada, malgrat que, a Figueres, Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) fou apartada dels nous òrgans de decisió.

Tot i que no eren els primers morts, potser com a conseqüència de l'assassinat de nou veïns de Castelló d'Empúries aquell mateix dia, el comitè va fer pública una ordre contra els abusos dels milicians al dia següent. Dos dies abans havia estat assassinat Lluís Macià, que a la seva condició de sacerdot unia la de propietari de *La Veu de l'Empordà*, el setmanari de la dreta figuerenca; per oposar-se a la detenció de l'eclesiàstic, mataren també Dolors Barti, la minyona que l'atenia. Amb aquest comunicat, el comitè s'atorgava el control exclusiu de la violència. També la responsabilitat. Els canvis en el comitè continuaven, perquè el 14 d'agost, arran del cobrament de les 60 pessetes setmanals que els corresponien com a salari, continuen Carreras i Bellostas, que no les cobraven. Sí que les van cobrar Maureta i Ramon Canadell, del PSUC; Pinardell i Estrada, de la CNT; i Amadeu Carbonell, del POUM. Tot i que des d'aquesta data sembla un òrgan més estable, no serien els últims canvis de representants dins del comitè, motivats per noves responsabilitats o per la mobilització de milicians cap al front.

En l'assemblea de comitès locals del 20 d'agost, els acords presos giraren al voltant de sis punts: apoderar-se dels ajuntaments, entregar les campanes, armar les milícies mitjançant la recaptació de diners, facilitar llistes de militants de la CEDA i de fugitius, convocar una assemblea agrària comarcal i reduir les milícies dels pobles a dos o tres membres per municipi.

El comitè de Figueres obrí una cuina popular a l'hospital i municipalitzà l'habitatge, en el sentit de rebaixar i controlar el pagament de lloguers als propietaris i d'allotjar famílies necessitades o novvingudes en pisos i cases abandonades pels fugitius. També distribuï roba i vestits mitjançant un encarregat de la roba. Les joies i els objectes de valor, requisats en convents i cases particulars, foren enviats al comitè regional de la CNT per a col·laborar a la compra d'armes; amb la mateixa intenció es recolliren les campanes. Per a fer front a l'atur forçós, intensificà els treballs a la riera Galligans, amb unes despeses setmanals que superaven les 29.000 pessetes.⁽⁴⁾ Prop d'una trentena de funcionaris municipals foren cessats pel

4. ACAE, FMF, *Diari d'intervenció de pagaments*, sig. top. 733v.

comitè i el cap de la policia municipal, Josep Cifuentes, assassinat el 7 de setembre.

La dissolució formal del comitè porta data del 12 d'octubre, essent el president Joan Sabà –secretari general del PSUC– i el secretari Estrada. Aquell mateix dia arribaren els primers brigadistes internacionals, i al dia següent, coincidint amb l'arribada dels primers refugiats, tingué lloc la matança de tretze capellans a les cel·les del Castell. El dia 15, el capità Jubert demanava per carta a l'Ajuntament que retornessin les pistoles que els oficials de l'exèrcit havien deixat en dipòsit al consistori.⁽⁵⁾

LES MILÍCIES

El procés mitjançant el qual s'armaren els sindicalistes i els treballadors fou similar arreu, i en constant augment a mida que els militars eren derrotats o es rendien a les ciutats. A les zones rurals, les escopetes predominaren de llarg. Ja hem esmentat com s'aconseguien les primeres armes a Figueres, que foren repartides entre els militants del POUM i de la CNT. En el repartiment del centenar de fusells que baixaren del Castell, també degueren participar els comunistes, integrats a la Unió General de Treballadors (UGT). En aquests primers dies, cada organització distribuï les que els correspongueren segons els seus propis criteris. Les que la CNT entregà a un grup de Roses, que havia vingut a reforçar la manifestació popular davant el Castell, foren requisades per la Guàrdia Civil quan els rosincs feien el camí de tornada.

El primer cap de milícies de Figueres fou Antoni Orts, que seria substituït per Miquel Peronella al final de juliol. Ambdós eren militants de la CNT, i l'últim era un ferm opositor a les execucions de detinguts, fins a l'extrem de negar-se a participar en les reunions del comitè després d'accedir al càrrec. Els carrabiners de Figueres formaren el seu propi comitè, enviaren els seus caps al vaixell presó *Uruguai* i, un d'ells, matà el comandant Fernando Rodríguez. La Salle es reconvertí en quarter de milícies i cantina.

El 15 d'agost, Peronella rebé del comitè els jornals de 219 milicians, i el 22 els de 262, dels quals 135 restaven a Figueres el 19 d'agost.⁽⁶⁾ Altres 127 eren al front com a voluntaris, bé perquè havien marxat amb la columna Jubert, que amb uns 550 homes sortí de Figueres el 30 de juliol, o

5. ACAE, FMF, *Registre d'entrades*, sig. top. 570v.

6. ACAE, FMF, *Comptes del comitè executiu*, sig. top. 1470.

posteriorment, tot aprofitant les infraestructures creades per les diferents organitzacions sindicals i polítiques que propiciaven la mobilització de voluntaris. Alguns aprofitaven les columnes d'intendència per arribar al front. Fou el cas de Joan Quer, president de la CNT de Figueres i membre d'un dels dos comitès, al qual la seva organització no havia deixat anar amb la columna Jubert. La sortida de dos camions cap al front per a portar roba i queviures als milicians figuerencs fou aprofitada per Quer per a desplaçar-se al front, amb la intenció de substituir el seu jove germà, Joaquim, secretari de la CNT, fins a la seva sortida amb les forces de Jubert. Joan Quer i d'altres joves figuerencs, com Josep Garrido, Francisco Gómez o Josep Carbonell, moriren tres dies després, prop de Belchite, en una emboscada de l'enemic. El carrer Tints, on tenia la fusteria, portà el seu nom, de la mateixa manera que el carrer Vilafant portà el del capità Jubert després de la seva mort en combat l'11 de desembre.

Acceptada per Durruti la necessitat de reforçar el front de Madrid, el 6 de novembre tingué lloc un sorteig a la seva columna i, entre altres, tocà a dues centúries de Figueres, la 10 i l'11, que combatien en la zona de Belchite, desplaçar-se a la capital espanyola. Quan el 20 de novembre morí Durruti en el front de Madrid, Sandino, el conseller de defensa de la Generalitat, prèvia consulta amb alguns dirigents de la CNT, oferí el comandament de les forces catalanes al front de Madrid a Ricardo Sanz, que en aquella data es trobava a Figueres en visita d'inspecció de les milícies de la costa. Acceptà el càrrec i sortí cap a Madrid. El 5 de desembre, Enric Coll, en nom de la primera centúria de Figueres, escriví a l'Ajuntament perquè donessin de baixa dotze milicians, perquè havien deixat de presentar-se al front. El 6 de gener de 1937, les tanquetes italianes protegien la infanteria franquista que s'obria pas per Pozuelo de Alarcón i la primera centúria de Figueres fou enviada a taponar la bretxa. En bona part aconseguiren l'objectiu, però Narcís Coll, el seu cap, i vuit figuerencs deixaren la vida en la lluita: Josep Figuerola, Bebel Villarejo, Emili Costa, Màxim Maqueda, Aureli Portell, Joaquim Satué, Enric Coll i Salvador Sabio.⁽⁷⁾

El POUM de Figueres, que ja havia aconseguit fer sortir una petita columna des de la ciutat el 27 d'agost, ultimava aquella mateixa setmana la sortida cap al front de la centúria Rosa Luxemburg, enllestida mitjançant les seves joventuts. El 8 de gener de 1937 sortia cap a Tierz, a les portes d'Osca, el lloc on combatien majoritàriament els poumistes figuerencs.

7. R. SANZ, *Los que fuimos a Madrid*, Toulouse, 1969, p. 6-9.

LES COL·LECTIVITZACIONS

La detenció dels militars el 23 de juliol i, tot seguit els primers cobraments de contribucions extraordinàries a les famílies benestants i la constitució d'una oficina d'investigació social, dirigida pel poumista Joan Salleras Cros, esperonaren el més acabats i les persones més significades de la dreta figuerenca, que començaren a amagar-se o a fugir cap a França, deixant, a vegades, els domicilis particulars i les seves empreses.

Quan es reinicià l'activitat econòmica el 26 de juliol, les empreses més importants i un nombre significatiu de petites empreses i tallers foren col·lectivitzades, és a dir, passaren a ser gestionades directament pels mateixos treballadors mitjançant un comitè de control obrer. La signatura dels membres d'aquest comitè, en mans de representants de les organitzacions sindicals, era imprescindible per a qualsevol operació que afectés l'empresa, des de la compra de matèries primeres a la facturació, passant per l'organització del treball i el pagament de les setmanades. Els propietaris o encarregats d'aquests centres de producció que s'incorporaren a la feina, ho feren en igualtat de condicions amb la resta dels treballadors.

A Figueres es col·lectivitzaren la fàbrica de gas, per part de la UGT, les empreses elèctriques, les foneries, els transports, el ram de la fusta, la construcció, les bòviles, les sales d'espectacles i bastants tallers mitjans i petits. Coordinar la producció de tota la ciutat per rams productius tan sols ho aconseguí l'agrupament de la construcció, la fusta i la decoració, perquè els patrons i propietaris que restaren a la ciutat s'afiliaren en massa a la UGT i, si bé al principi no gosaren enfrontar-se als canvis, ho feren posteriorment, a mida que minvava l'impuls revolucionari. Sota l'empareda del sindicat socialista, des del gener de 1937 intentaren revertir el procés. Ho aconseguiren a partir de juny, en algun cas recuperant la propietat i amb ella el control empresarial. Pel que fa a l'agricultura, la col·lectivització afectà al mas Ferrer, de Sara Jordà, casada amb un nét del ministre Tutau, i a un camp dels germans de les Escoles Cristianes, el de Bellavista. El comitè, primer, i el consell municipal, després, intervingueren també en la col·lectivitat de la Torre d'en Bornau, una finca agrícola localitzada a Vilanova de la Muga.

Entre setembre i novembre de 1936, les foneries i alguns dels tallers col·lectivitzats a Figueres s'adaptaren per a la fabricació d'espoletes, percussors i detonadors, sota el control de la Comissió de la Indústria de Guerra.⁽⁸⁾ El tres

8. La censura prèvia de la premsa, efectiva a la ciutat des del 17 de setembre, era total per a qualsevol informació sobre la indústria de Figueres, per a no donar pistes, per descart, a la cinquena columna.

comitès metal·lúrgics de producció constituïts a la ciutat donaven feina a uns cent deu treballadors, que tenien una capacitat de producció que rondava les deu mil espoletes mensuals. A partir d'octubre de 1937 foren controlats per la Subsecretaria d'Armament i, després d'una nova adaptació al material disponible, continuaren la seva producció d'espoletes fins al final de la guerra.

LA VIOLÈNCIA

Com a la resta de Catalunya, la violència tingué un fort caràcter anticlerical i onze capellans de Figueres foren assassinats pel que representava la seva condició social lligada a la religió. També acabaren amb la vida de deu civils figuerencs. Amb posterioritat, algun membre del comitè deixà escrit que la intenció de desposseir els propietaris i acabar amb el perill del clero guià les seves actuacions.⁽⁹⁾ Les morts d'uns quinze capellans i uns quaranta civils més de la comarca també estan relacionades amb el castell de Figueres, que serví de presó i de lloc d'execució.⁽¹⁰⁾ Procedien dels pobles del voltant i havien estat detinguts i portats a Figueres per milicians o membres d'altres comitès. L'única execució pública fou la de Joan Solans i Carolina Creus, milicià el primer i criada d'un capellà al qual extorquien la segona, afusellats a primera hora del dia 22 de setembre de 1936 per una sentència del comitè, que actuà com a tribunal d'urgència. La resta es feren d'amagat i a la nit per escamots de milicians que portaven l'ordre escrita del comitè responsable.

De la mateixa manera que els propagandistes llibertaris posen l'èmfasi en les fites d'igualtat social aconseguides durant la revolució, els seus detractors ho fan en l'elevat nombre de víctimes innocents assassinades per "incontrolats", en una referència, més o menys explícita, als anarquistes. Els incontrolats, però, eren persones concretes al servei de diferents òrgans de poder: els comitès, les juntes directives de tots els partits polítics i sindicats, els caps militars o els mateixos governs espanyol i català. A Figueres, ni els anarquistes foren els principals responsables de la repressió, ni hagué incontrolats, perquè fou el comitè qui la supervisà. D'altres comitès també ho feren, com comprovà el mateix cap de milícies de Figueres, Peronella, quan durant la nit del 23 d'octubre demanà la documentació a tres milicians que, dins del Castell, conduïen cinc o sis homes per a ser afusellats. Portaven

9. *Avant...!*, núm. 5, 20 gener 1937, p. 1-2.

10. J.M. BERNILS cita a la seva obra tots i cadascun dels assassinats o executats a Figueres.

l'ordre escrita d'un comitè. Un dels presoners, Joan Pujol Farreró, es resistia a sortir i forcejava amb l'oficial de la presó. Peronella intervingué en l'acció, se li disparà la pistola en el forcejament i matà el propietari de Pau. Per aquest homicidi involuntari, Peronella fou extraditat des de França, jutjat durant la dictadura i afusellat el 29 de juny de 1945.

El 30 d'octubre un vaixell de la flota franquista, el *Canàries*, entrà a la badia de Roses i efectuà alguns trets contra un guardacostes i la caserna de carrabiners. La inesperada acció fou un senyal per a la mobilització general de la comarca, que inclogué un repartiment d'armes a Figueres i la formació de dues centúries, a càrrec de Carreras la del POUM, i de Frederic Bosch la de la CNT.⁽¹¹⁾ Com a represàlia pel bombardeig del vaixell, publicitat com un intent d'invasió, foren executades 37 persones a Girona, Olot i St. Feliu de Guíxols. A Figueres no es produïren represàlies per l'oposició de Peronella a portar-les a terme, que arribà fins a l'extrem d'amenaçar amb la seva pròpia arma als que insistien en la necessitat de realitzar-les.

El funcionament d'un tenebrós tribunal al Castell, recollit per Bernills de fonts orals i esmentat a la Causa General, no ha deixat cap rastre a les fonts primàries. Sí que existiren aleshores els jurats populars, constituïts el 24 d'agost per a reprimir el feixisme. A Girona va funcionar com a "comitè del control de la justícia" integrat en l'Oficina Jurídica de l'Audiència.⁽¹²⁾ Aquests jurats foren substituïts per tribunals populars en un intent de controlar l'administració de justícia i acabar amb els "passeigs". En ambdós organismes, la majoria dels membres que els componien eren designats per les organitzacions polítiques i sindicals. El tribunal de Girona, constituït el 23 d'octubre, inicià les seves actuacions el 5 de novembre i processà tres poumistes figuerencs, Gelada, Selles i Noguer, per l'assassinat de dos cedistes de Garrigàs. El fiscal d'aquest tribunal escriví també a l'Ajuntament de Figueres, el 16 de novembre, demanant l'acusació o l'atestat dels 40 detinguts que havien enviat a la presó de Girona. Davant la manca de resposta, fou el president del tribunal qui, el 6 de gener de 1937, comunicà a l'Ajuntament que si en vuit dies no rebia l'ofici deixaria en llibertat els presos. El tribunal de Figueres acabaria per constituir-se amb Juli Pararols com a jutge popular i Antoni Orts com a procurador del poble. Els militars sollevats de Figueres foren jutjats per un tribunal popular especial, del qual sortiren força benparats, perquè les declaracions d'alguns figuerencs de l'entorn d'ERC i del PSUC

11. *Avant..!*, núm. 6, 27 gener 1937, p. 2.

12. ACAE, FMF, *Registre d'entrades*, sig. top. 57ov.

contribuïren a exonerar-los, cosa que els reprotxava la premsa del POUM. La vídua de Jubert declarà també a favor dels militars.

EL CONSELL MUNICIPAL

L'entrada de la CNT, primer al Consell d'Economia de Catalunya, l'11 d'agost, i després al govern de la Generalitat, el 29 de setembre, tot i que entesa pels dirigents llibertaris com un pas endavant per a "legalitzar" la revolució i aconseguir armes per al front d'Aragó, implicà necessàriament, a més de la dissolució del comitè central de milícies antifeixistes, la concentració i centralització del poder, és a dir, la desaparició dels múltiples òrgans de poder revolucionari, que comprenien des dels comitès locals fins a les columnes de milicians, passant pels tribunals populars. La substitució de la legalitat del poble en armes per la legalitat del govern, que comportava la recomposició de l'estat, no podia deixar d'imprimir un caire més moderat a la revolució.

La integració de la CNT en l'aparell de l'estat implicà la immediata dissolució dels comitès locals, que foren substituïts per consells municipals, on les forces polítiques i sindicals estaven representades en la mateixa proporció en què figuraven al govern català. A Figueres, el 16 d'octubre, l'alcaldia fou a parar a mans de la CNT en la persona de Josep Viusà, elegit per aclamació. En el repartiment de càrrecs, el POUM es quedà amb la Conselleria de Defensa i Guerra, amb Bellostas al capdavant, i la de Justícia, en mans de Carreras. Tant ERC com el PSUC i la Unió de Rabassaires (UR) participaren també en la gestió municipal, fent-se càrrec de regidories secundàries. A Deulofeu, li reservaren la de Cultura, on tingué un paper destacat. La ciutat comptava encara amb 67 milicians i la continuïtat entre el comitè i el consell és evident. Però, què representaven aquests homes en la Figueres d'aleshores?

Carreras, fill d'un fuster, era un treballador de coll blanc, dirigent d'Estat Català durant el anys vint, que, després de la proclamació de la república, deixà ERC, convençut que els republicans es limitaven a canviar l'estructura política sense actuar sobre la social. Amb ell, més de cinquanta joves figuerencs s'aproparen al marxisme i l'octubre de 1932 fundaren *Avançada d'Empordà*; també un òrgan de difusió del seu "partit proletari": l'*Avant..!* El març de 1933 el grup s'integrà en el BOC i, posteriorment, en el POUM.⁽¹³⁾ Era, a més,

13. A. DURGAN, *B.O.C., 1930-1936*, Barcelona, Laertes, 1996, p. 112.

membre de la lògia maçònica Luz de Figueres i, per això, formava part de la Lliga de drets de l'home i el ciutadà, constituïda a Figueres el novembre de 1933. Bellostas feia de carter, formava part del grup esmentat i en la premsa afí negava el dret a la propietat privada i no menystenien l'ús de la violència. Pel que fa a la CNT, Orts, barceloní d'origen, també s'havia deslligat de l'associacionisme republicà després de l'arribada de la república, i havia tingut algun protagonisme en consonància amb la línia dura de l'anarcosindicalisme. Viusà, per últim, era fill de botiguer i estava casat amb la germana de Carreras. Havia format part de l'*Avant..!* i, des de 1935, era el president de la Penya Alegre, un centre excursionista i esportiu ben consolidat a Figueres.

El consell municipal aprovà els comptes del comitè, amb uns ingressos de 982.864,80 pessetes i unes despeses ben documentades.⁽¹⁴⁾ Persistí en la política anticlerical del comitè, centrada ara en fer desaparèixer la simbologia religiosa de la ciutat. Pal·liar l'atur forçós, però, fou el principal problema al qual hagué de fer-hi front i la Conselleria de Treball, en mans del cenetista Guillaumes, intentà solucionar-lo mitjançant persistents treballs en la canalització de la riera, amb inversions en jornals i materials que ja rondaven les 40.000 pessetes setmanals.⁽¹⁵⁾

Els espectacles i les subscripcions a favor de les milícies s'instal·laren en la vida quotidiana, però també la cultura de masses: el cafè, el bar, les actuacions esportives... Aquestes últimes començaren a rebre subvencions al desembre, amb l'únic vot en contra de Pinardell, membre de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI). Puig Pujades sortí cap al consolat espanyol a Perpinyà. La CNT i el PSUC negociaven a Barcelona la incorporació d'algunes lleves cap al front. L'11 de desembre, el consell encara es dirigia al "Cabdill de la Guàrdia Nacional Republicana" de Girona, que també havia creat el seu propi comitè quan encara era la Guàrdia Civil.

El desembre de 1936, l'alcalde Viusà i Vicenç Soler, rosinc i secretari general del comitè antifeixista de l'Alt Empordà, intentaren crear a Figueres una Oficina d'Intercanvi a instàncies del comitè de relacions de camperols de la CNT. Fracassaren en aquest intent tardà d'expandir a la comarca el primigeni "comitè d'abastos" de Barcelona, que, com auxiliar del comitè de milícies, havia intercanviat productes agrícoles d'arreu de Catalunya per maquinària del cinturó industrial barceloní. L'alcalde de Sant Pere Pescador, un poble que havia portat porcs aleshores a la capital catalana, col·laborava ara en aquest intent. Si tenim en compte que el comitè comarcal fou un

14. ACAE, FMF, sig. top. 240v.

15. Arxiu Històric Municipal de Figueres (AHMF), *Llibre d'actes de l'ajuntament*, 2 febrer 1937.

comitè merament burocràtic, i que la Conselleria de Proveïments de l'Ajuntament estava en mans del PSUC, les possibilitats no eren gaires.

ELS PROBLEMES POLÍTICS I SOCIALS

Si durant l'estiu i part de la tardor havia predominat a Figueres la lluita de classes, no exempta de revenges socials i personals, a partir de novembre començaren els enfrontaments polítics, en una primera fase entre el POUM i ERC. Els caps republicans, acostumats de llarg a tenir controlada la ciutat, no acabaven de pair l'animadversió que provocaven en la nova generació de les seves pròpies rengles, que equiparava el discurs polític dels seus predecessors amb la xerrameca de qui té la cartera ben engreixada. A més, els canvis en l'estructura econòmica perjudicaven els seus interessos econòmics. També les confiscacions de queviures per al front els enfrontaven, perquè els milicians requisaven per tota la comarca i els d'ERC protestaven "per la forma", deien, ja que tampoc volien aparèixer com a insolidaris amb els lluitadors antifeixistes. Davant aquestes circumstàncies, i tenint en compte que la UR figuerenca era un petit grup d'arribistes, els republicans optarien per l'única sortida que els permetria recuperar una part de la iniciativa política perduda: l'aliança amb el PSUC. Com que l'estratègia política dels dirigents comunistes passava aleshores per defensar la república burgesa i relegar la revolució, es donaven les condicions per al pacte.

A Figueres, ahora, el POUM lliurava la seva pròpia guerra contra els estalinistes, acusant-los de declarar a favor dels militars colpistes, o de provocar la dimissió de Manuel Grossi, el primer comissari polític del castell, amb argúcies premeditades.⁽¹⁶⁾ El mateix Carreras va fer públiques les pressions del PSUC contra els partidaris de la revolució dins la UGT local, raó per la qual abandonà el sindicat socialista. *L'Avant..!* ventava també el malestar de seccions senceres, que optaven per sortir de la UGT per a integrar-se a la CNT. Incidia també en el protagonisme que acaparaven els comunistes a les assemblees de pagesos, soldats o intel·lectuals per a contraposar-lo a l'escassa participació que havien tingut durant la setmana del 19 de juliol. La formació a Figueres del Front Nacional de Joventuts per part del PSUC i ERC, per a contrarestar el Front de Joventuts Revolucionàries, amb el suport del POUM i les JJ LL, resumeix una mica aquesta dinàmica de

16. M. GROSSI, "Aclaració III", *Avant..!*, núm. 11, 24 febrer 1937, p. 4-5.

confrontació entre revolucionaris i contrarevolucionaris. Miraven de fer-se la guitza tant com podien.

No faltaren tampoc els problemes socials, que augmentaven progressivament. Amb els preus controlats, els pagesos obtenien més beneficis venent als especuladors i als particulars que s'apropaven a casa seva que portant els seus productes al mercat. Hi havia dificultats per adquirir productes bàsics com els llegums o l'arròs, però la manca de pa féu esclatar les protestes el dissabte 13 de març, dia en què, cap a les quatre de la tarda, alguns centenars de dones es manifestaren a Figueres, amb la dona de Puig Pujades al capdavant, segons *l'Avant...*⁽¹⁷⁾

El problema radicava en el fet que era el mateix conseller de Proveïments de l'Ajuntament, Abdó Caselles, qui formava part de la xarxa d'acaparadors. Els consells municipals compraven mercaderies a França i, amb l'excusa que no havien demanat el corresponent permís, els encarregats del control a la frontera retenien els productes i amenaçaven els regidors amb fortes multes, raó per la qual aquests desistien de reclamar les mercaderies. Després, Caselles s'encarregava de vendre els productes clandestinament amb la complicitat dels encarregats de la frontera. Fou destituït com a delegat comarcal de proveïments i expulsat del PSUC el 21 de juny de 1937. Fugí a França.⁽¹⁸⁾ Les sospites sobre la seva conducta venien d'abans, perquè Josep Sagaró, el "faista" que controlava la frontera, ja havia intentat detenir-lo el 12 de gener i el 2 de febrer, però, aleshores, el consell municipal el defensà.

ELS FETS DE MAIG

En un context de control governamental de les fronteres, el 23 d'abril de 1937, els carrabiners intentaren ocupar Figueres. La CNT reaccionà cridant les milícies de la costa, amb el resultat que els carrabiners els ordenaren desistir i foren les milícies les quals, armades amb metralladores, ocuparen la ciutat el dia 28 amb el beneplàcit del POUM i la CNT. Eren els prolegòmens del 3 de maig, dia en què, a Barcelona, s'inicià un cop de força d'ERC i el PSUC contra la CNT i el POUM, amb la finalitat d'acabar amb els comunistes antiestalinistes, per part del PSUC, i, per part d'ambdós, de reduir el poder polític i social que la CNT havia

17. *Avant...*, núm. 14, 17 març 1937, p. 4.

18. *Vibraciones*, núm. 4, 10 juliol 1937, p. 3.

aconseguit, posicionant-se al capdavant de la majoria de les iniciatives revolucionàries o defensant-les.

Davant l'enfrontament que tenia lloc a Barcelona, a Figueres, el 6 de maig la CNT, que havia constituït un comitè de defensa dirigit per Isidoro Estrada, convocà, previ acord amb el POUM, ERC, UR i UGT per a comunicar-los que havien decidit constituir un nou ajuntament amb majoria de la CNT. Volien saber si se sumaven a aquest projecte, del qual quedaria marginat el PSUC, i els informaren que el canvi es produiria al dia següent.⁽¹⁹⁾ Unes hores després, la CNT ocupà la delegació comarcal de proveïments i el local del GEPCI, un gremi de petits empresaris i comerciants catalans enllestit pel PSUC i aixoplugat a la UGT.

Al dia següent, amb ERC i el PSUC acorralats al centre de Barcelona i una munió de dirigents anarquistes demanant l'alt al foc a la capital catalana, es reuniren a l'Ajuntament de Figueres totes les forces polítiques i sindicals, tret del PSUC. La CNT dissolgué el consell municipal i en constituí un de nou amb el POUM, moment aprofitat per la UR per a canviar de posició, acceptar el canvi i restar-hi, compartint la Conselleria d'Agricultura amb la CNT.

Tot i que un centenar de militants del PSUC de la comarca passaren la frontera francesa, els anarcosindicalistes navegaven contra corrent. A penes aguantarien un parell de setmanes. Amb Barcelona controlada per les forces d'ordre públic del govern espanyol, el 18 de maig el POUM de Figueres optà per entregar cinc mosquetons i quatre fusells. Dos dies després, bona part del comitè d'Orriols era a la presó i el seu capdavanter al front, on aviat el matarien. L'únic que podia fer Carreras era protestar per la detenció dels militants del seu partit, i el dia 24 una nova remesa d'armes era entregada per la CNT i el POUM a l'Ajuntament.⁽²⁰⁾ Uns setanta fusells anaren a parar al Castell, on el delegat polític era Anselm Pinardell, que aviat tindria problemes judicials. Se salvava així l'últim obstacle per a la recuperació del poder per la burgesia figuerenca i, el 25 de maig, Deulofeu era elegit alcalde amb el suport del seu partit, la UR i el PSUC.

Amb la revolució definitivament derrotada, arribava l'hora de passar comptes i els comunistes mostraren la seva cara més estalinista. Havien assassinat Nin i, pel que fa a Figueres, tancaren la seu del POUM el 2 de juliol. Carreras fou detingut el 3 d'agost a València. A Bellostas i Salleras els detingueren el 17 d'agost, i el mes de setembre eren processats els principals

19. *Empordà Federal*, núm. 993, 21 maig 1937, p. 2.

20. ACAE, FMF, sig. top. 991.

dirigents del POUM a la ciutat: Salleras, el cap de l'oficina d'informació; Enric Selles, responsables dels assumptes sindicals; Deusedes, que portava la qüestió agrària; i Josep Jordi, el responsable de propaganda del partit. El 3 de desembre clausuraren tot el que estigué relacionat amb el partit. Pel que fa a la CNT, ja sense utilitat per a la classe política després de la recomposició de l'estat, fou apartada de tots els òrgans de poder, a Espanya, a Catalunya, a Figueres i a la majoria dels ajuntaments.

VIURE EN GUERRA

La vida quotidiana a Figueres funcionà força bé en aspectes com l'ensenyament, controlat pel Comitè de l'Escola Nova Unificada (CENU), on l'alcalde Viusà era un dels tres representants de la CNT. Era una qüestió prioritària i tots hi col·laboraren. La CNT, que havia incautat durant els primers dies de la revolució el col·legi de les Escolàpies, el cedí al CENU, malgrat haver condicionat l'edifici per a les seves necessitats. A canvi, i d'acord amb les altres forces polítiques i sindicals, la CNT ocupà la casa Cusí, a la Rambla. El 30 de setembre, el CENU obrí la matrícula a l'Escola d'Arts i Oficis de la fundació Joan Clerch, i al final de novembre funcionava l'Escola del Treball, un projecte de Deulofeu, apassionat per la revolució cultural durant uns mesos.

Un dels problemes més importants va ser la manca de blat, llegums, carn, oli i, fins i tot, patates. Per això, el control dels productes agraris i ramaders es convertí en norma des de la constitució del consell municipal a l'octubre de 1936. L'escassetat feia pujar els preus, especialment els dels productes bàsics, més demandats. Arribarien a racionar la llet i, fins i tot, a requisar un tren de patates de sembradura que passava per Figueres. Alguns arbitris sobre cafès, bars, hotels, restaurants i botigues de begudes, a més de no aportar prou diners, no podien pal·liar un problema que era estructural i, malgrat els controls, els preus pujaren al voltant del 50% entre l'estiu de 1936 i la primavera de 1937, superant el percentatge alguns productes concrets, com la carn. La suma d'inflació i atur forçós, conseqüència de la precària activitat econòmica, instal·là les privacions a bona part de les llars de Figueres.

A les privacions començaren a sumar-se els patiments arran de les notícies sobre soldats morts, que, tot i que no eren comunicades oficialment, arribaven a Figueres, bé mitjançant els companys, bé per interessar-se per persones concretes algun organisme oficial. Deixaren de

morir els herois per a fer-ho el veí o el conegut. Començaren les tornades del front –al març ja tenien problemes a can Geli per a reincorporar-los a la feina– i les baixes de les milícies, per a endarrerir una mica la sortida cap al front, tot i que la lleva obligatòria arribava cada vegada més sovint, perquè, des de juny de 1937, la militarització fou més efectiva i el reclutament de reservistes permanent i en increment continu. A l'agost cridaren als joves que tenien 20 o 21 anys, i el setembre sortien cap al front el homes de 28 anys i es cridà a tots els no incorporats de les lleves de 1930 a 1938 a revisió. Amb les mobilitzacions arribà també l'hora de les desercions, propiciades per la proximitat de la frontera i l'abundància de boscos. Tard o d'hora la deserció era coneguda i provocava greuges amb les famílies dels morts, raó per la qual començà a imperar la llei del silenci sobre els emboscats i la lluita per aconseguir un lloc, com a “imprescindible per a la producció” en les empreses i tallers de fabricació d'espoletes. La guerra s'instal·la per complet a la societat i no faltaren intents d'acabar amb els balls i l'esbarjo.

El 20 de gener de 1938 començaren els bombardeigs de la ciutat, que fou abandonada per tots aquells que tenien la possibilitat de fer-ho. El 28 d'abril s'incorporava a l'exèrcit la lleva del biberó, la del 1941, i tot seguit les lleves de 1928 a 1922, amb homes de més de trenta-cinc anys, resignats, emmainadats i sense cap raó per arriscar la seva vida. Anton Leon, comissari d'ordre públic de Figueres i destacat militant del PSUC, fugí a França amb mig milió de pessetes.⁽²¹⁾ La pau començà a ser un anhel a la rereguarda i al front, especialment a partir del 8 de juny, dia en què mobilitzaren els joves que ja havien complert els 17 anys. Bastants moriren en la batalla de l'Ebre, en alguns casos a mans d'escamots que metrallaven als que fugien aterrits davant la impossibilitat de contenir la superior potència del foc enemic.

L'OCUPACIÓ FRANQUISTA

Si els bombardeigs de 1938 sobre Figueres, que tenien per objectiu els tallers de fabricació d'espoletes, costaren la vida a unes setanta-cinc persones, els de 1939 es cobrarien més de dues-centes víctimes. Els de febrer van ser especialment sagnants, amb el Castell i la població civil com a objectius, per accelerar la desbandada cap a França i accedir el més aviat possible a l'armament i els valors econòmics que es guardaven al Castell.

21. F. OLAYA, *El Oro de Negrín*, Madrid, Nossy y Jara, 1997, p. 295.

El castell de Figueres, que havia complert funcions de presó durant els primers mesos de la revolució i, posteriorment, havia servit de camp d'instrucció a les brigades internacionals, es convertí, amb el temps, en magatzem i centre de muntatge d'artilleria i avions, per una banda, i d'or, pedres precioses, valors i documents d'altra, portats des de Cartagena a partir del març de 1938. Finalment acollí una vuitena part dels diputats a Corts l'1 de febrer de 1939. En la sessió, Negrín, que negociava amb les autoritats franceses la sortida d'alguns camions amb metalls preciosos, parlava amb cinisme de resistència i els diputats aprovaven per aclamació la seva demagògia. Dies abans, Carrillo també perorava a la ciutat sobre la línia defensiva Ripoll-Figueres. S'havien assegurat l'exili i tenien les maletes preparades.

Per evitar que les 700 tones d'armament que restaven al Castell caiguessin en mans dels franquistes, Modesto, cap de l'exèrcit de l'Ebre, ordenà a Ovidio Botella, el cap d'enginyers, la seva voladura el 8 de febrer a la tarda. Com a conseqüència de l'explosió, les capsas que contenien lingots, monedes, joies, valors, títols i diners saltaren també pels aires.⁽²²⁾ Era una bona part del conegut com a "tresor de Negrín", del qual una petita part havia sortit cap a l'ambaixada espanyola a París i acabaria al *Vita*, controlat per Prieto, camí de Mèxic. Els oficials de Líster, que en la retirada afusellaven a tot soldat que trobaven fora de la seva unitat, també havien contribuït a alleugerir de lingots d'or les dependències del Castell, com van comprovar els duaners francesos.

El dia 9, a última hora de la tarda, una avançada de Falange entrà a inspeccionar els carrers de Figueres. La seguiria, al dia següent, el Cos de l'Exèrcit de Navarra. La ciutat estava mig destruïda i els figuerencs amb por. Amb les tropes arribava l'oficina d'investigació de la Guàrdia Civil. Les denúncies, per revenja o per salvar la pell, foren immediates. Era el primer pas de la repressió franquista.

22. José Àngel SÁNCHEZ ASIAIN, *La financiación de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2012, p. 898-903.